

Zeytinliada Manastırı'nda Su Kültü ve Aziz Tryphonos *Water Cult and Saint Tryphonos in the Zeytinliada Monastery*

Berna KAVAZ KINDİĞİLİ*

Öz: Marmara Denizi'nin güneyinde, Erdek'e en yakın ada olan Zeytinliada'da 2007-2016 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan bulgular, adaya aynı adla kayıtlara geçen Zeytinliada Manastırı'nın tarihinin IV. yüzyıla kadar indiğini ve 14. yüzyıla kadar da çeşitli ilave ve değişikliklerle kullanıldığını göstermektedir. Manastırın en dikkat çeken birimleri olan kilise ve vaftizhane bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Kilisenin sekizgen planlı vaftizhanesinde içten ve dıştan dört yapraklı yonca planlı, yetişkinlere yönelik yapıldığı düşünülen bir vaftiz havuzu yer almaktadır. Adada bulunan Büyük Ayazma suyunun kan, mide, bağırsak cilt, sinir ve enfeksiyon hastalıklarına, Küçük Ayazma suyunun deri ve göz hastalıklarının tedavisine iyi geldiği ifade edilir. Zeytinliada Manastırı'nın üç nefli bazilikal plandaki kilisesinin güney yönündeki "Mermer Kapı"nın sağ tarafında "Tryphon'un yazgısı kazandı" anlamına gelen "NIKAHTYX(H) TPYΦWNOΣ" bir yazıt yer almaktadır. Hristiyanlar, Tryphonos'un küçük yaşlarından itibaren hastaları iyileştirdiğine, şeytani güçleri uzaklaştırdığına, köyünde ekinlere saldıran çekirgeleri duanın gücüyle uzaklaştırarak halkını kıtlıktan kurtardığına inanmaktadırlar. Zeytinliada'da ortaya çıkarılan mimari eserler arasında yer alan vaftizhane, vaftiz havuzu, ayazmalar; şifalı su kaynakları ile Aziz Tryphonos'un adının geçtiği bir yazıt ve aynı azize ait bir grafitinin varlığı, Hristiyanlıkta kökleri antik Roma'ya kadar indirilen su kültürünün azizlerle ilişkilendirilmesinin adadaki yansımalarıdır.

Abstract: The findings unearthed during archaeological excavations carried out between 2007-2016 in Zeytinliada, which is the closest island to Erdek, in the south of the Sea of Marmara indicate that the history of the Zeytinliada Monastery, which was recorded with the same name as the island, dates back to the IVth century and was used with additions and changes until the 14th century. The most remarkable units of the monastery, church and the baptistery, also form the focus of this study. In the baptistery with an octagonal plan of the church, there is a baptismal pool having a four-leaf clover shape from inside and out, which is thought to have been built for adults. It was stated that the water of the Great Ayazma on the island is good for blood, stomach, intestine, skin, nerve and infectious diseases, and the water of the Little Ayazma is good for the treatment of skin and eye diseases. There is an inscription "NIKAHTYX(H) TPYΦWNOΣ" meaning "Tryphon's fate won", on the right side of the "Marble Gate" in the south direction of the three-naved basilical planned church of the Zeytinliada Monastery located in the northeast of the island. Christians believe that Tryphonos healed the sick from an early age, warded off evil forces, and saved his people from famine by removing through the power of prayer the grasshoppers/locusts that attacked the crops in his village. The existence of the architectural works unearthed in Zeytinliada such as baptistery, baptismal pool, holy springs, healing water sources, as well as an inscription mentioning the name of St. Tryphonos and a graffito belonging to the same saint is the reflection on the island of the association of the water cult, whose roots in Christianity are traced back to ancient Rome, with the saints.

Anahtar Kelimeler: Erdek • Zeytinliada • Zeytinliada Manastırı • Su Kültü • Aziz Tryphonos

Keywords: Erdek • Zeytinliada • Zeytinliada Monastery • Water Cult • Saint Tryphonos

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum. 0000-0002-6643-8852
bernakavaz@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 15/11/2021 | Kabul Tarihi: 01/02/2022 ; Kavaz Kindiğili B. 2022, "Zeytinliada Manastırı'nda Su Kültü ve Aziz Tryphonos". *Cedrus X*, 289-300.

Giriş

Marmara Denizi'nin güneyinde, Kapıdağ Yarımadası'nın çevresinde büyüklü küçüklü çok sayıdaki adalardan biri de Erdek'e en yakın ada olan Zeytinliada'dır (Fig. 1). 170 x 50 m ölçüleriyle yaklaşık 8500 m² lik bir alana sahip olan ada, adını üzerindeki zeytin ağaçlarından almıştır. Kaynaklarda Zeytin Adası olarak da anılan adanın, antikçağdaki isminin Artake olabileceğini ise Strabon'un "Kyzikosluların adasındaki güzel ormanlarla örtülü Artake Dağı'nı ve hemen kıyıda, aynı isimdeki dağın uzantısı denebilecek Artake Adacığını işaret edelim" şeklindeki söyleminden çıkarmak mümkündür¹. La Mottraye, Seyahatnamesi'nde Rumların 18. yüzyıl başında adaya *Mexaniota* dediğini kaydederken Ertüzün ise adanın Rumlar arasındaki son adının Kera Panagia olduğunu ifade etmektedir².

Fig. 1. Zeytinliada

Antikçağdan itibaren kaynaklarda bahsedilen Zeytinliada'da 2007-2016 yılları arasında Bandırma Müze Müdürlüğü başkanlığında arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda adanın tarihsel geçmişi ortaya koymada önemli rol üstlenen Zeytinliada Manastır yapıları temel seviyesinde ortaya çıkarılmıştır. Kazılarda manastırın inşa tarihiyle ilgili kesin bilgi verecek bir buluntu elde edilememiştir³. Ancak, ele geçen arkeolojik kalıntılar ışığında manastırın tarihini IV. yüzyıla kadar götürülebilmek mümkündür. Manastırın XIV. yüzyıla kadar bir takım ilave ve değişiklikler geçirerek kullanıldığı da kazılardaki verilerden anlaşılabilir. Zeytinliada'da

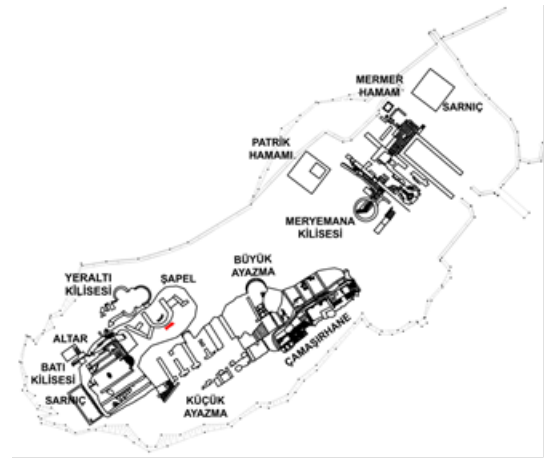

Fig. 2. Büyük Ayazma

kilise, vaftizhane, inziva odası, şapel, açık hava tapınım alanı, sunak alanı, ayazmalar, sarnıç, hamam, havuzlar, üç adet fırın, çamaşırhane, depo, işlik, liman, batı kilisesi, yeraltı kilisesi ve kayıkhanesi de yine kazılarla ortaya çıkarılmıştır (Fig. 2)⁴.

Zeytinliada Manastır, bu çalışmada Hristiyanlıktaki su kültü ve Aziz Tryphonos ile ilişkilendirilerek yeni ve farklı bir açıdan ele alınmış ve öne sürülen varsayımlar hem arkeolojik buluntularla hem de tarihi bilgilerle desteklenerek delillendirilmeye çalışılmıştır.

Zeytinliada Manastır'nda bulunan ayazmalar ve vaftizhane, Hristiyanlıkta azizlerle ilişkilendirilen su kültürünün birer yansıması olarak karşımıza çıkan yapılardır.

¹ Str. XII. 8. 11.

² La Mottraye 1727, I, 470-472; ayrıca bk. Ertüzün 1999, 211.

³ Öztürk & Kavaz 2021, 7.

⁴ Bk. Öztürk & Kavaz 2009, 493-510; 2010, 33-46; 2011, 53-68; 2012a, 365-368; 2012b, 7-9; 2014, 223-234.

Büyük ve Küçük Ayazma

Ortodoks Hristiyanlarca, kutsal sayılan kaynak veya pınarlara ayazma adı verilir. S. Eyice ayazmalar hakkındaki çalışmasında bu yapıları şöyle tanımlamaktadır⁵:

“İncil’de “mübarek, kutsal yer” mânasına gelen bu kelime, sonraları içinde kutsallaştırılmış su bulunan yerleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu su bir kuyu, pınar, kaynak olabileceği gibi sızma veya damlama, hatta birikme suretiyle de meydana gelmiş olabilir. İlkçağ’da paganismada (putperestlik) su kaynakları birtakım su perileriyle ilgili görülmüştü. Hatta her suyun ve bilhassa denizlerle ırmakların canlı birer varlık halinde temsil edilebileceğine inanılmış, bu yüzden de deniz ve akarsuların birer tanrıları olduğu kabul edilmiştir. Hristiyanlık’ta ise bilhassa Ortodoks (Doğu Hristiyanları) topluluğunda su çıkan çeşitli yerlere (kuyu, kaynak, pınar) bir aziz veya azizenin adı verilerek buralar onun mânevî koruyuculuğuna bırakılmıştır. Halk genellikle bu suların, himayesinde buldukları aziz veya azize sayesinde insanlara yardımcı olduklarına, bilhassa mucizevi tedaviler yaptıklarına inanırdı. Ayazmalar onların hassa ve güçlerine inananlar tarafından her zaman ziyaret edilmekle beraber Ortodoks takviminde o ayazmaya adını veren aziz veya azizenin yortu gününde çok kalabalık bir cemaate açık olur ve bütün bir gün ayazmanın önünde geçirilirdi. Bu sırada burada büyük bir dinî âyin de yapılırdı. Suyunun şifalı olduğuna inanılan bazı ayazmaların Hristiyanlarla birlikte Müslümanlarca da ziyaret edildikleri ve onların suyundan bazı dertlere şifa umulduğu bilinmektedir.”

Zeytinliada Manastırı'nda *Büyük Ayazma* ve *Küçük Ayazma* adları verilen iki ayazma, hem Hristiyan inancında kökleri antik Roma'ya kadar indirilen bir su kültürünün yansıması hem de adada Aziz Tryphonos'un su kültürüyle bağlantı kurulmasını sağlayan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Manastırın Büyük Ayazma'sı adanın ortasında, Küçük Ayazma'sı ise diğerinin batısında yer almaktadır.

Büyük Ayazma, yuvarlak formlu mermer bir kalyanın 10 m. çapında bir kubbe şeklinde oyulmasıyla oluşturulmuş olup içine beş basamaklı ve Geç Roma malzemesi olan mermer bir merdivenle inilmektedir (Fig. 3). 6,80 x 4,60 m ölçülerine ve 5,00 m yüksekliğe sahip ayazmanın ortalama 70 cm derinlikte bir havuz alanı ve sol tarafında 1910'lu yıllarda yapılmış bir de sahanlığı bulunmaktadır. Dr. Makris, XIX. yüzyıl sonunda ayazmanın havalanması için kuzeybatı tarafa bir pencere açtırmıştır. Ayazmadan kaynaklı suyu denize aktarılabilmesi için pencerenin alt kısmı deniz seviyesinden 6 cm yüksekliğe çıkarılmıştır⁶. 1890'lı yıllarda İngiliz madencisi olan Mr. Henri Amy, ayazmanın suyunun bü-

Fig. 3. Küçük Ayazma

⁵ Eyice 1991, 229.

⁶ Ertüzün 1998, 220-221.

tün adanın altından fişkıranak denize karıştığını ve ayazmanın içinde sondaj vurulduğu takdirde yüksek sıcaklıkta su bulunacağını belirtmiştir⁷. Dr. Makris, Büyük Ayazma'nın suyunu 1892 yılında İstanbul'da analiz ettirmiş ve suyun magnezyum klorür içerdiğini belgelemiştir. Dr. Makris, müshil etkisi yapan bu suyun kan, mide, böbrek, bağırsak cilt- sinir ve enfeksiyon hastalıklarına iyi geldiğini ifade etmektedir⁸. Ayazmanın suyu hakkında Osmanlı Dönemi'nin en bilinen seyyahlarından olan Evliya Çelebi şu bilgileri aktarır:

“Allah'ın hikmeti bu Erdek'in karşı batısında bir mil uzaklıkta deniz içinde yemek sofrası kadar bir küçük kaya içinde bir değirmen dönderir ısıcak kaynar bir ılıca suyu var. İnsan girmeye tahammül edemeyip denize karıştığı yerde girerler. İki çeşit özellikli kudret suyu bir olunca yıkananlar sanki ölümsüz hayat bulurlar. Lem-yezel Allah'ın kudreti hikmetidir, bu Erdek yakınında bir balık dalyam vardır. Orada çıkan kolyoz balığının çokluğu kadar yeryüzünde çıkmaz”⁹.

Büyük Ayazma'nın batısında adanın ikinci ayazması olan *Küçük Ayazma* yer alır (Figs. 4-5). Kaya içine oyulmuş 2,00 m genişliğindeki kubbeli ayazmanın içinde, tuğla örgülü ve 2,00 m derinliğe sahip bir kuyu ile bir merdiven yer almaktadır. Ertüzün, 18. yüzyılda adayı ziyaret eden Paul Lucas'ın bu ayazmadan *“suyu soğuk kubbe şeklinde küçük bir havuz”* ve *“suyunun biraz tuzlu olduğunu ve en çaresiz hastalıkları iyileştirme özelliğinin bulunduğu”* şeklinde bahsettiğini kaydeder¹⁰. Ertüzün, Dr. Makris'in ise *“Erdekliler'in bu ayazmayı Psora Ayazma (Uyuz Ayazması) olarak adlandırdıklarını, suyun cilt hastalıklarını iyileştirdiğini ve deri hastalığına yakalanan çocuklarını bu suda yıkayarak tedavi ettiklerini”* belirttiğini aktarmaktadır¹¹. Ayazmanın suyunun ayrıca göz hastalıklarının tedavisinde de kullanıldığı ve bu sebeple *“Göz Suyu”* olarak da adlandırıldığı rivayet edilir. C. Texier ise ayazma adıyla buradan bahsetmekte ve Rumların ayazma için birçok menkıbeler dizdiklerini ifade etmektedir¹².

Fig. 4. Büyük Ayazma

Fig. 5. Küçük Ayazma

Zeytinliada, şifalı su kaynaklarına sahip olması nedeniyle farklı dönemlerde hasta ya da yaralı insanlara tedavi amaçlı hizmet vermiştir. Adada arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan çok sayıda mezar kalıntısının varlığı ise gelen hastaların burada ölmeleri durumunda adaya defnedilmesi ve ayrıca hac

⁷ Ertüzün 1998, 220-221.

⁸ Makris 1920, 136-142; Ertüzün 1998, 220-221.

⁹ Kahraman 2010, 394, 87b.

¹⁰ Ertüzün 1998, 223-224.

¹¹ Ertüzün 1998, 223-224.

¹² Ertüzün 1998, 223-224.

ziyaretinde bulunan kişilerin yaşlılık ya da hastalık sebebiyle vasiyet yoluyla buraya gömülmeyi istemesi ile açıklanabilir. Tespit edilen mezarlarda yoğunlukla erişkin iskeletler ortaya çıkarılmıştır. Bu iskeletler üzerinde yapılan analizler sonucunda travma, kan hastalıkları¹³, enfeksiyon hastalıkları, iltihaplı romatizma ve kemik tümörleri gibi patolojik sonuçlar elde edilmiştir¹⁴. Bu sonuçların varlığı adanın tedavi amacıyla sıkça kullanıldığını bir kere daha kanıtlamaktadır. Zeytinliada ayrıca Erken Osmanlı Dönemi'nde karantina adası olarak kullanılmıştır. Bu dönemde liman şehri olan Erdek'e gelen gemilerdeki insanların kontrolleri sonrasında hasta olanların adadaki şifalı sularla tedavi edildiği de bilinir¹⁵.

Zeytinliada Manastır Kilisesi Vaftizhanesi ve Vaftiz Havuzu

Zeytinliada Manastır Kilisesi, adanın kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Üç nefli bazilikal planlı kilisenin beden duvarlarından günümüze yalnızca ana kayaya oyulan bölümleri kalabilmiştir. Beden duvarlarının örülen bölümleri ile kilisenin örtüsü hâlihazırda mevcut değildir¹⁶. Kilisenin güney yönündeki hole mermer malzemeli bir kapıyla geçilir (Fig. 6). Yayınlarda *Mermer Kapı* olarak geçen bu kapının sağ tarafında "Tryphon'un Yazgısı kazandı" anlamına gelen graffiti (*NIKAHTYX(H) TPY-ΦWNOΣ*) yer almaktadır (Fig. 7). Hristiyan âleminde, elem verici ölümüne rağmen Tryphonos'un yazgısının galip geldiğine inanılır. Mermer Kapı üzerindeki yazıtın varlığı da bu inanışın somut bir göstergesidir. Ayrıca, depo olarak adlandırılan alanda (Fig. 8) bir mezarın baş kısmında ele geçen 30 x 35 cm ölçülerindeki pişmiş toprak kapta da iri gözlü, kıvrıkcık saçlı ve sakalsız olarak tasvir edilen Tryphonos'a ait bir graffiti ortaya çıkarılmıştır (Figs. 9-10). Bu noktada Vaftizhane ve vaftiz havuzu tanıtımlarından önce Aziz Tryphonos ve Hristiyanlıktaki su kültü hakkında bilgi vermek konunun anlaşılabilirliği açısından faydalı olacaktır.

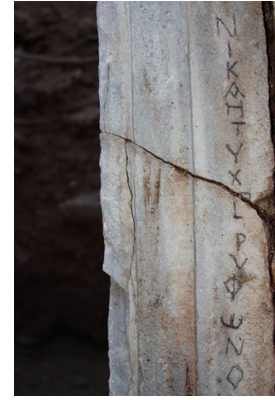

Fig. 6. Mermer Kapı

Fig. 7. Mermer Kapı Yazıtı

Fig. 8. Depo

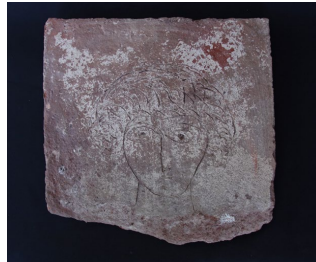

Fig. 9. Aziz Tryphonos Graffiti

Fig. 10. Aziz Tryphonos Graffiti

Hristiyanlar tarafından aziz olarak kabul edilen Tryphonos, Lampsakos'ta (Lapseki) dünyaya gelmiştir. Dindar ve yoksul bir ailenin oğlu olan Tryphonos, hiç eğitim almamış ve 16 yaşına kadar kaz çöbanlığı yapmıştır¹⁷. Hristiyanlar, Tryphonos'un küçük yaşlarından itibaren hastaları iyileştirdiğine,

¹³ Kuzu 2020, 48.

¹⁴ Alpaslan *et al.* 2020, 412.

¹⁵ Alpaslan *et al.* 2020, 412.

¹⁶ Öztürk & Kavaz 2012b, 7-9.

¹⁷ Baş 2020, 346.

şeytani güçleri uzaklaştırdığına, -köyünde ekinlere saldıran çekirgeleri duanın gücüyle uzaklaştırarak halkını kıtlıktan kurtardığına inanmaktadırlar¹⁸.

Bahsedilen olağanüstü yetenekleriyle küçük yaşlardan itibaren insanların dikkatini çeken Tryphonos, Roma imparatoru III. Gordianos'un kızını iyileştirmek için Nikaia'ya (İznik) getirilmiş, Gordianos'un kızının tıp doktorları tarafından çare bulunamayan hastalığını iyileştirmiş ve saraydan gönderilen hediyeleri fakir halkla paylaşmıştır¹⁹. Nikaia'da yaşamına devam eden Tryphonos, burada inancını yaymaya başlamıştır. Bu dönemde Roma tahtına Decius (249-251) çıkmış ve Hristiyanlara yönelik baskılar artmıştır²⁰. Hristiyanlar açısından oldukça zor geçen bu dönemin bir yansıması da Tryphonos'un ağır cezalara ve işkencelere maruz kalmasıdır. Öyle ki, baskılara rağmen inancından vazgeçmemiş ve 250 yılında öldürülmüştür²¹.

Tryphonos'un ölümünden sonra Hristiyan Nikaialılar onu Nikaia'ya gömmek istemişlerdir. Ancak, bir kefenle sarılarak gömülme üzereyken Aziz'in topluluğa görüldüğü ve memleketine gömülme istediğini söylediği rivayet edilmektedir. Bunun üzerine Tryphonos ilk olarak Lampsakos'a gömülmüş²², daha sonra ise mezarı önce Konstantinapolis'e ve en son olarak da Roma'ya taşınmıştır²³. Ölümünden sonra 250 yılında Nikaia'da martır (şehit) ilan edilen Tryphonos, İznik kentinin koruyucu azizlerinden olarak kabul edilmiştir²⁴. Aynı zamanda Moskova'nın koruyucu azizlerinden birisi olduğuna da inanılan Tryphonos özellikle Rus Ortodoks kiliselerinde büyük saygı görmektedir²⁵. Hem Ortodoks hem de Katolik kiliseleri için Martir Aziz olarak kabul gören Tryphonos, her yıl Katolik kiliselerinde 10 Kasım'da ve Ortodoks Kiliseleri'nde 1-14 Şubat'ta anılmaktadır.

Hristiyan dünyasında, İznik'te her yıl 1 Şubat'ta gerçekleşen Tryphonos'u anma gününde lambaya konulan kuru zambak soğanının dondurucu soğukta açtığına ve bunun bir mucize olduğuna inanılır²⁶. Ayrıca Tryphonos'un rölikerlerinin yanında süsen çiçeklerinin ortaya çıktığına dair inanış sebebiyle de süsen, Tryphonos'un atribüsü hâline gelmiştir. Bu doğrultuda sikkeler üzerinde de bu şekilde betimlemelere yer verilmiştir²⁷. Tryphonos, kaz çobanı olması nedeniyle sikkeler üzerinde etrafındaki kazlarla da betimlenmiştir²⁸.

Hristiyan dünyasında, kutsal kişiler olarak kabul edilen azizlerin ve martırların ölümlerinden sonra da koruyucu, şifacı ya da dileklerin gerçekleşmesinde aracı olduklarına inanılır²⁹. Bu inancın

¹⁸ Foss 1999, 379; Ünal & Çakmakçı 2020, 517.

¹⁹ Baş 2020, 346.

²⁰ Baş 2020, 346.

²¹ Foss 2002, 142; Dymczyk, 2017, 13-22.

²² Foss 2002, 142.

²³ Ünal-Çakmakçı 2020, 517.

²⁴ Foss 2002, 142.

²⁵ Ünal & Çakmakçı 2020, 517.

²⁶ Foss 2002, 142.

²⁷ Ünal 2015, 137; Ünal & Çakmakçı 2020, 517.

²⁸ Ünal & Çakmakçı 2020, 517.

²⁹ Doğu Roma'da azizler "Ayios" olarak adlandırılıyor, azizleştirmede manastırlar önemli bir rol oynuyordu. Aziz öldükten sonra kullandığı eşyalar, bedeninden arta kalan kemiklerin, yani rölikerlerin bazı mucizeler gerçekleştirdiği inancı yayılır, ikonaları yapılır, azizin adına belli bir gün seçilerek yerel olarak kutlanmaya başlanırdı. Etkileri

bir yansıması olarak da güçlü kültürler meydana gelmiştir. Bunlardan birisi de çok yaygın bir şekilde gözlemlenen su kültürüdür. Hristiyanlıkta azizlerin ve martyrlerin, kutsal kabul edilen özel alanlarda inkübasyon³⁰ aracılığıyla tedaviye muhtaç olan kişilerin rüyalarına girerek onları iyileştirdiklerine inanılır. Söz konusu kutsal alanlardan birisi de konumuz olan su kültürü ile ilgili olan şifalı su kaynaklarının bulunduğu yerlerdir. Şifalı sulara yakın yerde kalmanın, şifalı suların içmenin, vücuda bu suları sürmenin ve de yıkanmanın hastaların iyileşmesini ve insanların kötülüklerden arınmasını sağladığına inanılır³¹. Asklepios tapınaklarında şifalı su kaynaklarının bulunması ve inkübasyon tedavilerinin gerçekleştirilmesi, bu kültürün Hristiyanlık öncesinde de var olduğunu göstermektedir³².

Kökeni Yahudiliğe dayanan vaftiz ritüeli günahlardan kurtulma, şeytan ve cin gibi kötü ruhlardan arınma amacıyla yapılmaktadır. Vaftiz, hem genel anlamıyla suya girme ya da sokma işlemini hem de bu şekilde icra edilen dini merasimi ifade eder. Küfürden imana, günahattan tövbeye, ölümden hayata ve dünyadan kiliseye geçiş ifade eden vaftiz ve ardından icra edilen kutsal Komünyon (Evharistiya) bütün Hristiyan gruplarında en önemli ritüeldir. Katolik, Ortodoks ve çoğu Anglikan Hristiyan için kurtuluş Hristiyan cemaatine katılmakla elde edilmekte, vaftiz de bunun işareti olmaktadır. Ortodoks Hristiyanlık'ta vaftiz, İsa'nın ilahi tezahürünün işareti ve onun ölüm üzerindeki kurtarıcı gücünün hatırlanmasını ifade etmektedir ve bu sebeple suçtan arındırmaktan ziyade kiliseye mistik katılımı sağlayan bir ayin özelliğine sahiptir. Bu şekilde gerçek kötülük sayılan ölümün aşılabileceğine inanılmaktadır³³.

Zeytinliada Manastırı'nın vaftizhanesi, kilisenin kuzeydoğusunda yer alır. İçten ve dıştan sekizgen planlı olan vaftizhane, 5,40 m x 5,40 m ölçülerine sahiptir (Fig. 11). Zemin mermer plakalarla döşenmiş olan vaftizhanenin batı ve kuzey yönde iki giriş açıklığı vardır. Bunlardan batıdaki sonraki dönemlerde örülerek kapatılmıştır³⁴. Benzer örnekler incelendiğinde³⁵ yapının iki giriş açıklığına sahip olması ayin esnasında belirli litürjik kurallara uyulduğunu ve vaftizhanenin batısındaki mekânın *vestibulum*³⁶, *eksorsizma*³⁷ ya da *consignatorium*³⁸ işlevlerinden biri için kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Vaftizhane içerisinde tamamına yakını sağlam ele geçen monolit mermerden bir vaftiz havuzu yer almaktadır (Fig. 12). İçten ve dıştan dört yapraklı yonca planlı ve basamaklı olan vaftiz havuzunun boyutları (2,31 x 1,35 x 1,18 m) nedeniyle kilisenin vaftiz törenlerinin yetişkinlere yönelik yapıldığını

ve ünleri daha da yaygınlaşınca da kilise tarafından, kilisenin litürjik takvimine ve aziz kayıtlarına (*synaksaria*) eklenerek tescil edilir, evrenselleştirilir (Akyürek 1998, 175).

³⁰ Asklepios tapınaklarında görülen kuluçka uygulamasına benzer bir uygulamayla şifalı sulara yakın yerlerde bir ya da birkaç gün geçirmek suretiyle uygulanan tedavi yöntemi (Talbot 2015, 167).

³¹ Talbot 2015 78-90.

³² Talbot 2015, 78-90.

³³ Gürkan 2012, 424-426.

³⁴ Öztürk & Kavaz 2012b, 22.

³⁵ Yazıcı 2019, 215-219.

³⁶ *Vestibulum*: Vaftizhanelerin giriş mekânıdır ve bu bölümde vaftiz ayininin hazırlık aşamaları gerçekleştirilir (Lassus 1947, 220).

³⁷ *Eksorsizma*: Şeytan çıkarma ve/veya şeytandan vazgeçme duasının okutulduğu ve vaftiz adayının vücudu yağlandırdığı bölüm (Yazıcı 2019, 278).

³⁸ *Consignatorium*: Vaftizde son aşama olan yağlanmanın ardından yeni ve temiz giysilerin giyildiği bölüm (West 1957, 1066-1067).

düşünmek mümkündür³⁹. Hristiyanlığın başlangıcında yetişkinlerin kendi seçimleriyle ve genelde ferdi olarak bu dine girmeleri sebebiyle daha ziyade yetişkin vaftizi uygulanmıştır. Bunlar için de büyük havuzlar yapılmıştır.

Fig. 11. Vaftizhane

Fig 12. Vaftiz Havuzu

Latince *baptisterium* anlamına gelen vaftizhane, vaftiz ayininin gerçekleştirildiği yapılardır. Vaftiz ayini II. yüzyılda su pınarlarının olduğu yerlerde gerçekleştirilirken III. yüzyılın başlarından itibaren vaftiz için bir mekâna ihtiyaç duyulmuş⁴⁰ ve bu doğrultuda ilk vaftizhane binaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu erken örneklerde özellikle Roma Dönemi mimarisinden faydalanılmıştır. Roma mimari ve sosyal yapısı içerisinde şifa ve sağlıkla bağlantılı olan termal hamamların oktogonal (sekizgen) ve dairesel planlı bazı bölümleri⁴¹ bu anlamda ilk tercih edilen bölümlerdir. Özellikle Geç Roma İmparatorluğu Dönemi'ne ait hamamların *frigidarium*ları, zamanla vaftizhanelere dönüştürülmüştür⁴². Antikitede anıtsal çeşmeler olarak adlandırılan nympheumlar da zamanla değişikliğe uğrayarak vaftizhane olarak kullanılmışlardır⁴³. Vaftizhane yapıları dikdörtgen, kare, üç yapraklı yonca, dört yapraklı yonca, haç biçimli, altıgen, sekizgen, yuvarlak planlıdır. Bilinen en eski vaftizhane olan Dura Europos 240'lı yıllara tarihlenmektedir⁴⁴. İlerleyen dönemde ise vaftizhane planlarının daha çok dikdörtgen ve kare planlı olduğu görülmektedir⁴⁵. Haç, dikdörtgen ve kare planlı vaftizhanelere doğuda özellikle Suriye ve Hellas'ta, dikdörtgen vaftizhanelere ise İspanya, Kuzey Afrika ve Mısır'da rastlanmaktadır⁴⁶.

Anıtsal vaftizhane mimarisinin erken örnekleri incelendiğinde; sekizgen planın IV. yüzyılda yaygın bir mimari düzen olduğu görülür⁴⁷. Sekizgen plan, V. yüzyılın başında İstanbul Ayasofyası'nın vaftizhanesinde⁴⁸, V. yüzyıldan itibaren Kuzey Suriye'de Kalaat Saman'da ve doğudaki Aziz Martyr kiliselerinde de kullanılmıştır⁴⁹. Ephesos Aziz Ioannes Bazilikası Vaftizhanesi ve Efes Meryem Ana

³⁹ Öztürk & Kavaz 2012b, 22.

⁴⁰ Petros 2013, 201-203.

⁴¹ Yegül 2011, 315.

⁴² Brandt 2011, 149-150; Pitarakis 2015, 49.

⁴³ Khatchatrian 1982, 11-12.

⁴⁴ Mango 1991, 666.

⁴⁵ Ristow 1998, 17.

⁴⁶ Ristow 1998, 15-25.

⁴⁷ Pitarakis 2015, 49.

⁴⁸ Dirimtekin 1963, 54-87; Eyice 1978, 257-273.

⁴⁹ Pitarakis 2015, 49-50.

Kilisesi Vaftizhanesi'nde de ana mekân sekizgen planlıdır⁵⁰. Sekizgen vaftizhaneler ve havuzlar/tekneler Kuzey İtalya, Milano, ve Güney Galya bölgelerinde de oldukça fazla sayıdadır⁵¹. Vaftizhanelerde sekizgen planın tercih edilmesinde, bu geometrik şekle yüklenen sembolik anlamlar etkili olmuştur. Birçok astrolojik bağlantıyı simgeleyen sekizgen, Hristiyanlıkta güneşi temsil etmekte ve güneşin vaftizhane ve martyron ile bağlantı kurduğuna inanılmaktadır⁵². Sekizgen aynı zamanda sekiz sayısının Hristiyanlığın simgeselliğiyle de ilişkilendirilmiştir. Sekizgen plan ile sekiz sayısının yaşamı yenileyen simge olmasına, Hz. İsa'nın havarilerine sekizinci günde görülmesine, sünnetin sekizinci günde gerçekleştirilmesine ve tufandan sonra Nuh'un gemisinden sekiz kişinin kurtulmasına⁵³ sembolik bir gönderme yapılmış da olabilir. Sekizgenin ayrıca kötülükleri uzaklaştırma ve şifa etkisinin olduğuna da inanılır⁵⁴.

Vaftizhanenin monolitik mermerden yapılmış ve dört yapraklı yonca planlı olan vaftiz havuzu, Zeytinliada'da su kültürüyle ilişki kurmamızı sağlayan bir diğer ögedir. Zeytinliada Vaftizhanesi'ndeki vaftiz havuzunun daha önce bahsedildiği üzere boyutları nedeniyle yetişkinlere yönelik yapıldığını düşünmek mümkündür⁵⁵. Erken Doğu Roma Dönemi'nde geniş ve derin vaftiz havuzlarının varlığı, yetişkin vaftizlerinde kişinin tamamen suya batırılması gerekliliğinden ortaya çıkmıştır⁵⁶. Vaftiz yapılarında yetişkinlerin rahatlıkla hareket edebileceği büyük boyutlu vaftiz havuzları VI. yüzyılın sonlarına kadar görülmektedir⁵⁷. Mersin'deki Meryemlik Kubbeli Kilise Vaftiz Havuzu⁵⁸, Eskişehir Han-Başara Güney Kilisesi Vaftiz Havuzu⁵⁹ ve Kütahya-Aslanapa-Tokul Köyü Kilisesi vaftiz havuzu⁶⁰ dört yapraklı yonca plandaki benzer örneklerdir.

Ayazma yapıları, genel olarak vaftizhanelerle ilişkilendirilen yapı gruplarından birisidir⁶¹. Vaftizhanelerde kullanılan suyun insan bedenini ve ruhunu yenilediğine inanılır. Bu yönüyle vaftizhanede kullanılan sular ile ayazmalardaki kutsal su pınarları arasında benzerlik kurulur⁶². Hellence "*Hagiasma* (Kutsal Yer)" anlamına gelen ayazma, Ortodokslarda bazı yerlerde çıkan yeraltı sularının çeşitli Aziz mitleriyle ilişkilendirmesiyle kutsallaştırılmıştır. Hem genel olarak Ortodoks inancı içinde hem de Rum Ortodoksları özelinde su kültürü ayazmalarla ilişkilendirilir ve ayazma sularının çeşitli hastalıkları iyileştirdiğine inanılır. Bu inancın sonucu olarak da ayazma suları şifa niyetine içilir ve vücudun ağrıyan yerlerine sürülerek tedavi amaçlı kullanılır. Bütün bu kutsiyetin bir yansıması olarak Zeytinliada'da olduğu gibi başka kiliselerin de ayazmalarla bağlantılı bir şekilde inşa edildiği görülebilmek-

⁵⁰ Yazıcı 2019, 224-225.

⁵¹ Ristow 1998, 77-81.

⁵² Pitarakis 2015, 50.

⁵³ Ferguson 1954, 15-109; Ristow 1998, 77; Yazıcı 2018, 4.

⁵⁴ Pitarakis 2015, 54.

⁵⁵ Öztürk & Kavaz 2012b, 22.

⁵⁶ Pitarakis 2015, 46.

⁵⁷ Aydın 2006, 4.

⁵⁸ Yazıcı 2019, 106.

⁵⁹ Alp 2010, 25; Yazıcı 2019, 253.

⁶⁰ Yazıcı 2019, 253.

⁶¹ Khatchatrian 1982, 10; Yazıcı 2019, 61.

⁶² Yazıcı 2019, 61.

tedir. İstanbul'da Ayvansaray'daki Blakhernai Kilisesi, mucizevi iyileşmelerin görüldüğü bir ayazmanın yanında kurulmuştur⁶³. İstanbul Silivrikapı'daki Panagia Kilisesi de Balıklı Ayazması (Zoodokhos Peges) yanında inşa edilmiştir⁶⁴.

Zeytinliada'da, Hristiyanlıktaki su kültürünün yansıması olan vaftizhane, vaftiz havuzu ve ayazmalar dışında, Aziz Tryphonos'un isminin kullanılması ve graffitisine yer verilmesi de bu inancın perçinlenmesi olarak karşımıza çıkar. Zeytinliada Manastır Kilisesi'nin tanıtımında belirttiği üzere kilisenin dış hole geçişi sağlayan Mermer Kapı üzerinde "NIKAHTYX(H) TPYΦWNOΣ" (Tryphon'un yazgısı kazandı) ibaresi kazınarak yazılmış ve depo da Tryphonos'a ait bir graffiti ortaya çıkarılmıştır. Bu bulguların ışığında Zeytinliada Manastırı'nın bahse konu birimlerini hem su kültürü hem de Aziz Tryphonos ile ilişkilendirmek suretiyle tanımlamak daha anlamlı bir hâl almaktadır.

Sonuç

Zeytinliada'daki su kültürünün antikçağdan itibaren önemsendiği, ada mimarisinin bu doğrultuda şekillendiği ve adanın da insanlara bu amaçla hizmet verdiği hem kaynaklardan hem arkeolojik kalınlardan anlaşılmaktadır. Ada bu misyonunun sonucunda hem bir tedavi hem de hac merkezi olarak kabul görmüş ve hemen her dönem insanlar tarafından rağbet edilen bir yer olmuştur. Zeytinliada, üzerindeki yapılarla, özellikle de vaftizhane, vaftiz havuzu ve ayazmalarla insanlara bir yandan somut bir hizmet sunarken diğer yandan da su kültürünün mitsel anlatımlarıyla dini bir görevi de yerine getirmiştir. Bu noktada birçok sembolik anlamla tanımlanabilecek olan sekizgen planlı vaftizhane içerisindeki dört yapraklı yonca planlı vaftiz havuzunun ölçüleri dikkate alındığında, daha çok yetişkinlere yönelik yapıldığı, ayazmaların ise doğal kaynakları çevresinde topoğrafyaya da uyularak şekillendirildiği anlaşılır.

Zeytinliada'nın tarihi süreç içerisinde su kültürü ile olan bağlantısının yanı sıra Aziz Tryphonos'a atfen bir yazının ve graffitinin varlığı, birtakım varsayımları da akla getirmektedir; Mermer kapı üzerindeki *Tryphon'un yazgısı kazandı* anlamındaki yazının varlığı, adadaki yapıların Aziz Tryphonos'a adandığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Aziz Tryphonos adının, adadaki tedavi sürecinde bir uğur olarak kabul edilerek yazılmış olabileceği ise diğer bir olasılıktır. Hristiyanlıkta, Aziz Tryphonos'un da içinde olduğu birçok şifacı azizin vaftizhanelerle, vaftiz havuzlarıyla ve ayazmalarla ilişkilendirilmesi yönündeki bir inanışın varlığı bu olasılığı destekler niteliktedir. Bu varsayımlardan hareketle Zeytinliada'daki yapıları Aziz Tryphonos adıyla anmak mümkün görünmektedir. Günümüzde bu olasılığı kesinleştirecek tek kayıt "Tryphon'un Yazgısı Kazandı" anlamındaki yazının varlığıdır. Yapılacak araştırmalar ve kazı sonuçlarındaki yeni bulgular, bu iddianın doğruluğunu netleştirecektir.

⁶³ Janin 1969, 161-171; Ousterhout 2015, 66-67.

⁶⁴ Kılınç 2010, 52.

BİBLİYOGRAFYA

- Akyürek E. 1998, "Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedon'lu Azize Euphemia". *Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı* 69-70, 175-189.
- Alp A. O. 2010, "Eskişehir Başara Köyü Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Kiliseleri". *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. Sakarya*. İstanbul, 21-30.
- Aydın A. 2006, "Kilikya ve İsaurya Bölgesi Vaftiz Yapıları". *Sanat Tarihi Dergisi* 15, 1-19.
- Baş O. F. 2020, "Dinarlı Aziz Trifon". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2, 345-350
- Brandt O. 2011, "Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries". Eds. D. Helhom *et al. Ab-lution, Initiation and Baptism: Late Antiquity, Early Judaism and Early Christianity*. Berlin, 1587-1609.
- Dirimtekin F. 1963, "Ayasofya Baptisteri/The Baptistery of Saint Sophia". *Türk Arkeoloji Dergisi* 12, 54-87.
- Ertüzün R. M. 1998, *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*, İstanbul.
- Eyice S. 1975, "Le baptistère de Sainte Sophie d'Istanbul". *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*. Roma, 257-73.
- Eyice S. 1991, "Ayazma". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 229.
- Ferguson G. 1954, *Sings & Symbols in Christian Art*. New York.
- Foss C. 2002, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor". *Dumbarton Oaks Papers* 56, 129-151.
- Gürkan S. L. 2012, "Vaftiz". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 424-426.
- Janin R. 1969, *La Géographie Ecclésiastique de L'empire Byzantin, Vol. 1, Le Siège de Constantinople et Le Patriarcat Oecuménique, Pt. 3, Les Églises et Les Monastères. 2nd ed.* Paris.
- Kahraman S. A. 2010, *Evliya Çelebi Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul.
- Khatchatrian A. 1982, *Origine et typologies des baptisteres paleochrétiens*. Mulhouse.
- Kılınc Çimen 2010, *Halk inanışları Açısından İstanbul'daki Kilise ve Ayazmalar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Kuzu H. 2020, *Zeytinli Ada İskeletlerinin Paleopatolojik Analizi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi. Sivas.
- Mottraye A. 1727, *Voyages du Sr. A.de La Mottraye en Europe, en Asie et en Afrique I*. La Haye.
- Lassus J. 1947, *Sanctuaires Chrétiens De Syrie*. Paris.
- Makris K. 1920, *Konstantin ve oğlu Hipokrat: Erdek (Ertüzün'den Naklen)*.
- Ousterhout R. 2015, "Konstantinopolis'te Su ve Şifa Mimari Kalıntıları Okumak-Water And Healing in Constantinople Reading The Architectural Remains". Ed. B. Pitarakis, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı Life is Short, Art Long The Art Of Healing in Byzantium*. İstanbul, 64-77.
- Öztürk N., Kavaz B., Güloğlu G. & Murat K. 2014, "Zeytinliada Meryemana Manastırı". Eds. H. Kasapoğlu & M. A. Yılmaz, *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı*. Ankara, 209-228.
- Öztürk N., Çekilmez M., Kavaz Kındıgılı B., Güloğlu G., Murat M. K., Özcihan İ. & Takunyacıoğlu B. 2017, "Zeytinliada 2016 Kazı Çalışmaları ve Arkeopark Projesi". 39. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 1*. 453-466.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2009, "Zeytinliada Kazısı 2008 Yılı Çalışmaları". *KST* 31/1, 493-510.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2010, "Zeytinliada Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları". *KST* 32/1, 33-46.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2011 "Zeytinliada Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları". *KST* 33/1, 53-68.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2012a, "Zeytinliada Kazısı 2011 Kazı Restorasyon Çalışmaları ve Arkeopark Projesi". *KST* 34/2, 365-374.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2012b, *Erdek Zeytinliada Manastırı*. Bandırma.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2013, "Zeytinliada 2012 Yılı Kazı Çalışmaları ve Arkeopark Projesi". *KST* 35/1, 48-59.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2014, "Zeytinliada 2013 Yılı Kazı Çalışmaları ve Arkeopark Projesi". *KST* 36/1, 223-234.
- Öztürk N. & Kavaz Kındıgılı B. 2018, "Zeytinliada Meryemana Manastırı". Eds. Z. Mete *et al., International Symposium of Bandırma and Its Surroundings (UBS'18)*. Balıkesir, 9-14.

- Petros B. 2013, *Les Prières Pour Le Baptême Dans L'euchologe Barberini Grec 336*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Université Strasbourg. Strasbourg.
- Pitarakis B. 2015, "Işık, Su ve Acaibü'l Mahlukat: Doğaüstü Şifa Güçleri, Light, Water And Wondrous Creatures: Supernatural Forces For Healing". Ed. B. Pitarakis, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı Life is Short, Art Long The Art Of Healing in Byzantium*. İstanbul, 42-63.
- Ristow S. 1998, *Frühchristliche Baptisterien Jahrbuch für Antike und Christentum Ergänzungsband 27*. Münster.
- Suata Alpaslan F., H. Kuzu & P. Gözlük Kırmızıoğlu 2020, "Bizans Dönemi Zeytinliada İnsanları". Ed. S. Öztürk, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II, Cilt 2*. Ankara, 399-416.
- Talbot A. M. 2015, "Konstantinopolis. Mucizevi Şifaların Şehri, Constantinople City of Miraculous Healings". Ed. B. Pitarakis, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı Life is Short, Art Long The Art Of Healing in Byzantium*. İstanbul, 78-88.
- Talbot A-M. 2015, "Holy Springs and Pools in Byzantine Constantinople". Eds. P. Magdalino & N. Ergin, *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 47: Istanbul and Water*. Leuven, Paris, Bristol, 161-176.
- Uygun Yazıcı S. 2018, "Geç Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dünyasında Dinsel Su İnanışları". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/16, 21-31.
- Uygun Yazıcı S. 2019, *Anadolu'da Erken Hıristiyanlık Dönemi vaftizhaneleri: Kilikia, Pamphylia, Lykia Örnekleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
- Ünal C. 2015, *Kutsal Kişi Tasvirleri*. İstanbul.
- Ünal C. & Çakmakçı Z. 2020, "Haluk Perk Müzesi'nden Örnekler Eşliğinde Bizans İmparatorluğu Döneminde İnanç, Münzevi Yaşam, Hac ve Hacılık Kavramları". *Art-Sanat* 14, 495-531.
- West C. 1957, "Consignatorium". Ed. M. Buchberger, *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, 1066-1067.
- Yegül F. 2011, *Roma Dünyasında Yıkanma*. İstanbul.